

Kaksi itämerensuomalaista paholaisen nimitystä

1. Sm. *lempo*

Suomen *lempo*, jonka aikaisempi merkitys on ollut 'paha henki, paholainen', esiintyy nykyään hyvin laajalti kirouksena sellaisissa sanonnoissa kuin *lempo vieköön*, *voi lempo soikoon*. Sanakirjasäätiön kokoelmassa *lempo* on selitetty 'kirosana, voimasana' (esim. Valt, Kuri, HKyr, Nmes), 'lievä kirosana' (esim. Pari, Ruov, PerM, Jäms), 'nätti kirosana' (esim. KanN), 'hienomman sortin kirosana' (esim. Karv) jne. Merkityksessä 'mytologinen olento, paholainen' *lempo* näyttää esiintyvän vain muutamissa Itä-Suomen pitäjissä, kuten Harl, Imp, Kurk, Sui, Kont, KorS, Nmes, Rääk, SavL, Kuop, Nil, TuuN, MänH (?), PerM, Laih(?), Paav, Pud, Sall, Turt¹.

Myös muissa itämerensuomalaisissa kielissä tavataan vastineet suomen *lemposanalle* pahojen henkien nimityksenä ja/tai kirosanana: karj. *lembo*, aun. *lemboi*, lyydi *lemboi*, vepsä *lembei* ja vatja *lemmüz*. Itämerensuomesta *lempo* on lainattu norjan lappiin (*læbbo*) ja venäjän murteisiin (*lémboj*, *lémhaj*)².

On tehty monia yrityksiä selittää itämerensuomalaisen *lempo*-sanan alkuperää, mutta sanalta puuttuu toistaiseksi hyväksyttävä etymologia. En aio pohtia kaikkia teorioita, joita on tähän mennessä esitetty sanan alkuperän selvittämiseksi. Mainitsemisen niistä vain kaksi, joissa on koetettu johtaa *lempo* suomen sanasta *lempi* 'rakkaus' ja tämän vastineista muissa itämerensuomalaisissa kielissä (karj.-aun. *lembi* 'lempi, lumousvoima', lyydi *lemb*, *lembi* 'lempi, rakkaus, naimaonni', liivi **lempi*, jota käytetään jälkiosana joissakin vanhoissa nimissä)³.

M. A. Castrénin mukaan *Lempo* (samoin kuin *Lempi*) merkitsi aikaisemmin rakkauden jumalaa; myöhemmin *Lempo* tuli merkitsemään pahaa henkeä, koska rakkaus oli käsitetty villiksi, raivoa lähenteleväksi intohimoksi⁴. Castrénin selityksellä on nykyisin vain historiallinen arvo.

Lauri Hakulinen käsittelee *lempo*-sanan etymologiaa vain ohimennen pohtiessaan *lempi* 'rakkaus'-sanan alkuperää. Hän perustaa ajatuksensa olettamukseen, että suomen *lempi*-sanana merkitys on alun perin ollut 'tuli, liekki' ja sana on tullut vasta myöhemmin merkitsemään ('halu, kiihko' -merkityksen välityksellä) abstrakti-

¹ Olen kiitollisuudenvelassa kandidaatti Esko Vierikolle, joka on auttanut minua keräämällä Sanakirjasäätiön kokoelmista suomen *lempo* ja *piru* -sanoja koskevat tiedot.

² Y. H. Toivonen, E. Itkonen, A. J. Joki, Suomen kielen etymologinen sanakirja (lyh. SKES) II (Helsinki 1958) s. 286—7.

³ SKES II s. 286.

⁴ Kaarle Krohn, »Lempo», Vir. 1913 s. 29; Lauri Hakulinen, »»Tuliperäisiä» affektisanoja», Kalevalaseuran Vuosikirja 22 (Porvoo—Helsinki 1942) s. 20.

sempaa käsitettä 'rakkaus, hyvänsuopuus'. Hakulinen selittää, että paholaisen nimitys *lempo* oli johdettu *lempi*-sanasta silloin, kun jälkimmäisen merkitys oli vielä 'tuli, liekki'; näin ollen *lempo* on alkuaan merkinnyt tulista henkeä.⁵ Tämä näppärä selitys on melko monimutkainen. Se edellyttää, (a) että itämerensuomalaisella *lempi*-sanalla oli (Inkerin sanan *lemmen* perusteella) ensin merkitys 'tuli, liekki'; (b) että tältä *lempi*-sanana semanttiselta alkuasteelta kehittyi *lempo* merkitsemään tulista henkeä; ja (c) että *lempo*-sanana yhteys tulen hävisi myöhemmin. Erityisesti otaksuma (a) vaatisi lisätodistuksia, sitäkin suuremmalla syyllä, kun *lemmen* esiintyy merkityksessä 'tuli' vain Länsi- ja Keski-Inkerissä kansanlauluissa.

Suomen kielen etymologinen sanakirja mainitsee suomen *lempo*-sanana ja sen itämerensuomalaiset vastineet, joiden merkitys on 'paholainen', viittaamatta sanojen alkuperään.⁶ Tämä osoittaa, että etymologisen sanakirjan tämän osan laatija, Y. H. Toivonen, ei pitänyt mitään sanalle siihen mennessä esitettyä etymologiaa — mukaan luettuna se, jonka hän oli itse aikaisemmin hyväksynyt⁷ — kyllin vakuuttavana.

Käsitykseni mukaan *lempo* 'paholainen'-sanana lopullista alkuperää olisi kuitenkin etsittävä sanasta *lempi* 'rakkaus'. *Lempe* on, kuten jo Castrén on huomauttanut, deminutiivinen johdos sanasta *lempi*. *Lempe*- ja *lempi*-sanojen fonologisesta suhteesta vrt. sm. *kielo* ~ *kieli*, *koto* ~ *koti*, *lehto* ~ *lehti*, *riiho* ~ *riihi* ja *vaahto* ~ *vahti*.⁸ Koska *lempi*-sanana merkitys on itämerensuomalaisissa kielissä 'rakkaus', *lempe*-sanana merkitys olisi ollut alun perin '(pieni) rakastettu, (pieni) rakas'.

Kuten on tunnettua, ihmisten pelkäämiä olentoja ja ilmiöitä pyritään kutsumaan eufemistisilla nimillä. Imartelevien nimien antamisen tarkoituksena on varmistaa pelättyjen olentojen suojeleminen ihmisiin. Paholainen, pahojen henkien ruhtinas, ja hänen lukuisat sukulaisensa ovat — enemmän kuin kukaan — antaneet pelokkaille ihmisille syytä tavoitella heidän ystävällisyyttään ja hyvää tahtoaan kaikessa mahdollisessa. Sen vuoksi paholaisen nimitykset merkityksessä *captatio benevolentiae* ovat erityisen jalot ja lukuisat. Ihmiset menevät imartelussaan niin pitkälle, että he antavat paholaiselle nimiä, joita tavallisesti käytetään vain kunnioitetuimmista ja rakastetuimmista olennoista. On olemassa esimerkkejä siitä, että pelätyille demoneille on annettu jumalien nimiä, kuten avestan *daēva* 'devil' (= 'jumala'), ukrainan *bogunja* 'naispaholainen' (= 'jumalatar') ja puolan *boginka* id.⁹ Skandinavian suomalaiset kutsuvat paholaista nimellä *pyhä henki*; samaa ilmausta paholaisesta käyttävät heidän kaukaiset sukulaisensa mordvalaiset ja syrjäänit.¹⁰ Samalla tavoin jakuuteilla on kiertoilmaisu *yösägi* 'korkea henki' korvaa-

⁵ Hakulinen, mts. 19—21.

⁶ SKES II s. 286—7.

⁷ Y. H. Toivonen, »Huomioita lainasanatutkimuksemme alalta», Journal de la Société Finno-Ougrienne XXXIV (Helsinki 1916—20) s. 20—21.

⁸ Lauri Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys (lyh. SKRK), 2. painos (Helsinki 1961) s. 160.

⁹ Wilhelm Havers, Neuere Literatur zum Sprachtabu (Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, Philos.-hist. Klasse, 223. Band, 5. Abh.; 1946) s. 112.

¹⁰ Asko Vilkkuna, Das Verhalten der Finnen in »heiligen» (pyhä) Situationen (FFC 164; Helsinki 1956) s. 185.

massa tavanomaista paholaisen nimitystä (*abasi*). Armenianlaisilla on Aharonianin mukaan »sellainen paholaisen ja sen henkien pelko, että he nimittävät niitä 'les meilleurs que nous'». ¹¹

Venäjäällä paholaista (*čort*) kutsutaan esim. nimillä *rodimec* (Vasmer¹² on selittänyt sen »dial. Tabuwort als 'Lieber, Verwandter', zu *rodimyj* 'vertraut'»), *ded* 'isoisä', *babuška* 'isoäiti', *svjatoša* 'pyhä olento'.¹³ Venäläisellä metsän haltijalla, *lešij*, joka on usein samastettu paholaisen kanssa, on seuraavat tabusubstituutiot: *pravednyj* 'oikeudenmukainen, oikeamielinen', *čestnoj lesa* 'metsän kunniallinen (mies)', *dobroxoť* 'suopea olento', *dobroxočij* id. ja *lesnoj deduška* 'metsän isoisä'.¹⁴ Talon haltija, *domovoj*, joka on joskus hyvä ja joskus paha, kutsutaan nimellä *milak* 'rakastettu olento' (vrt. *milyj* 'rakas, rakastettu', *milost* 'rakkaus') — siis täydellinen paralleeli suomen *lembo*-sanalle —, edelleen *kormilec*, *kormilčik* (sananomuk.) 'se joka ruokkii', jota käytetään hyväntekijän puhuttelusanaana, *dobroxoťuška* 'suopea olento' jne.¹⁵

Nämä semanttiset paralleelit oikeuttanevat meidät päättelemään, että sm. *lembo*, karj. *lembo* jne. oli alun perin tabusubstituutio, jota käytettiin pahan hengen imartelemiseen. Myöhemmin, kun yhteys *lempi* 'rakkaus'-sanaan oli katkennut, sanasta tuli normaali paholaisen nimitys, kuten tabukäsitteille tavallisesti tapahtuu.¹⁶ Koska itämerensuomalaisten kansojen keskuudessa on tavanomaista käyttää paholaisen nimiä kirouksina, myös *lembo* soveltui hyvin tähän tarkoitukseen. Kun kaikki henget, mukaan luettuina suuret ja pienet paholaiset, ovat häviämässä valistuksen ja opeutuksen levitessä, *lembo* on kyennyt säilyttämään asemansa etupäässä vain kirouksissa.

2. Sm. *piru*

Suomen *piru* merkitsee hieman voimakkaampaa pahaa henkeä kuin *lembo*. Merkityksessä 'paholainen' *piru* esiintyy kaikkialla suomen murteissa. On olemassa lukematon määrä sanontoja ja kansanomaisia ilmauksia, joissa mainitaan *piru*. *Piru* esiintyy usein myös wellerismeissä.¹⁷

Kirosanana *piru* esiintyy Sanakirjasäätiön kokoelmien perusteella melko tasaisesti kaikkialla Suomessa. Vain Pohjois-Suomesta on, syystä tai toisesta, hyvin harvoja tietoja tällaisesta käytöstä.

Muutamia muita *piru*-sanana käytötapoja:

piru 'korttipelissä pelaajan olan takaa katsova henkilö, joskus apulainen' (Kiikk, Sor, Kart, Sys, Kårs), *takapiru* (KemJ).

¹¹ Havers, mts. 112, 150.

¹² Max Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch II* (Heidelberg 1955) s. 528.

¹³ D. K. Zelenin, *Tabu slov u narodov vostočnoj Evropy i severnoj Azii [II]* (Eripainos teoksesta »Sbornik Muzeja antropologii i etnografii» IX) s. 97—98.

¹⁴ Zelenin, mts. 109—110.

¹⁵ Zelenin, mts. 107.

¹⁶ Ks. esim. Hakulinen, SKRK s. 392.

¹⁷ Iris Järviö-Nieminen, *Suomalaiset sanomukset* (Helsinki 1959) s. 153—155.

piru 'häijynluontoinen ihminen' (Myn, Pert, Lie, Kaav, Kiiht, TuuN, Äht, Avus, YVie).

piru 'rautatolppa, jonka päässä on rautalesti' (Lam).

piru 'jokin vanha maanmuokkausase' (Vuor); samaa voivat tarkoittaa: *maapiru* (Risna) ja *peltopiru* 'vanha äes' (Vahv).

olla piruissaan 'oikutella' (HeiV, Kart, Nil).

pirumpi 'pahempi' (Pern, Pert, Viht, Mou, Tei, Heino, Lapinj, Jää).

pirusti 'paljon' (Pert, Viht, Kitt, Tornio).

piru on lainattu suomesta joihinkin naapurikieliin ja -murteisiin: vir.murt. ja karj.-aun. *piru*, lpN *biru*, lpI *piiru* jne. Sanalla ei ole toistaiseksi hyväksyttävää etymologiaa. Suomen kielen etymologinen sanakirja johtaa sen, kysymysmerkillä varustettuna, slaavilaisista kielistä ja viittaa venäjän sanaan *perun*; toisaalta sanakirja mainitsee myös mahdollisuuden, että sana olisi alkuaan vain yksi *perkele*-sanan eufemistisista muunnelmista.¹⁸ Kumpikin näistä ehdotuksista vaikuttaa kuitenkin hyvin epäilyttävältä.

Artikkelissaan »Marginalia to Vasmer's Russian Etymological Dictionary»¹⁹ Roman Jakobson pohtii venäjän *čort* 'paholainen'-sanan etymologiaa ja kirjoittaa: »*čort* 'paholainen' on Spitzerin käsityksen mukaan yhteydessä sanoihin *čertá* 'linja, raja', *čertít* 'piirtää' ja muin.ven. *ceresti* 'leikata'.» Edelleen hän kiinnittää huomiota tšekin sanaan *čára* 'linja', joka on yllä mainittujen sanojen kanssa samaan indoeurooppalaiseen juureen (**ker-*) palautuvan *čerta*-sanan synonyymi. Tšekin »*čára* merkitsee rajalinjaa, johon saakka jokin on sallittua tai maagisesti kiellettyä, esim. viivaa, joka on merkinä ns. maagisesta ympyrästä (jossa pahat henget säilyttävät tai menettävät voimansa). Indoeurooppalaiset juuret **ker-* ja **keur-* sekoittuvat usein. Venäjän *čur* on maaginen muunnos sanasta *čertá*.»

Slaavilaisen 'paholais'-sanan (ven. *čort* jne.) etymologia auttaa meitä pääsemään suomen *piru*-sanan alkuperän jäljille. Suomen substantiivi *piiru* 'viiva, rajaviiva jne.' (sana poikkeaa *piru* 'paholainen'-sanasta pitkällä vokaalillaan) ja samaan sanaperheeseen kuuluvat sanat ovat rinnastettavissa läheisesti slaavilaisiin sanoihin *čertá*, *čertít*, *čára* jne. Mainitsemme tässä muutamia niistä. (Lähteettömät tiedot ovat Suomen kielen etymologisesta sanakirjasta.)

Sm. *piiru* 'piirto, viiva, naarmu, uurros, ura, raita, juova'.

Sm. *piiri* 'ympyrä, ympyränviiva, kehä, tarha (KanN); piiritanssi, -leikki; alue; viiva, viiru, juova, raita (Vars.-Suomi, Satak., Häme); rajaviiva (Pöy, PunL), raja (Ink.); laidun, haka (Lop, SS); laiduntarkoituksiin aidattu metsäalue' (Ren, SS); aun. *piiri* 'ympyrä, piiri, raja' (Salmi), 'aluepiiri' (Suoj.); vatja *piiri* 'viiva'; vir. *piiri* 'raja, piiri; ääri'; liivi *pir* 'raja'.

Sm. *piirtää* 'vetää viiva, ura; kiertää, kulkea jnk. ympäri (Ink.); leikata, tehdä villos'; *piirtää* 'piirtää' (Koiv, SS); *piirtää* 'kiertää' (KorL, SS); karj.-aun. *piirtää*,

¹⁸ Erkki Itkonen, Aulis J. Joki, Suomen kielen etymologinen sanakirja III (Helsinki 1962) s. 576—7.

¹⁹ International Journal of Slavic Linguistics and Poetics I/II ('S-Gravénhage 1959) s. 276

piirdeä 'piirtää, tehdä piirto, uurtaa'; *piirdiä* 'piirtää kepillä jotakin' (Suist., SS); *piirdiä* 'piirtää, vetää viiva' (TvKar., SS); lyydi *piirdada*, *piirttä* 'piirtää, tehdä viiva t. piirto'; vepsä *pirta* 'piirtää, tehdä viiva jne.'

Sm. *piirittää* 'muodostaa piiri jnk. ympärille, ympäröidä, saartaa'; karj. *piirittiä* id. (Korpis.); *piiriltä* 'piirittää ympäri' (Suoj., SS).

Karj. *piristeä* 'kiertää, tehdä piiri' (Suoj., SS).

Sm. *piirustaa* 'piirtää; vetää puukolla ura lautaan'.

Sm. *piirata* 'piirtää, vetää viivoja' (Länsip.); vir. *piirata* 'panna piiriin, rajoittaa; piirittää'.

Tiivistettynä: itämerensuomen substantiiveilla *piiru*, *piiri* on seuraavat merkitykset: 'viiva, rajaviiva; ympyräviiva, ympyrä; viivan merkitsemä alue jne.'; verbeillä *piirtää*, *piirittää*, *piirustaa* jne. on seuraavia merkityksiä: 'vetää viiva; saartaa, ympäröidä jokin; tehdä piirros; leikata jne.'

Jos vertaamme itämerensuomalaisia sanoja *piru*, *piiru*, *piirustaa* jne. slaavilaisiin sanoihin *čort*, *čertá*, *čertít* jne., huomaamme täydellisen semanttisen vastaavuuden. Vrt. toisaalta ven. *čort* 'paholainen' ja *čertá* 'viiva, rajaviiva', *čertít* 'piirtää' sekä muin.ven. *čeresti* 'leikata' ja toisaalta itämerensuomen *piru* 'paholainen' ja *piiru* 'viiva, rajaviiva', *piirustaa* 'piirtää' sekä *piirtää* 'leikata'. Ko. slaavilaisilla sanoilla on maaginen tehtävä, esim. ven. *čur*: *ne stupaj za čur* 'älä mene viivan yli' ja tšekin *čára* 'maaginen rajaviiva'.²⁰ Itämerensuomen *pir*- sanaperhe sisältää myös viitteitä samanlaiseen funktioon. Huomattakoon seuraava esimerkki Orimattilasta: *piru* 'viiva, piirto'; ja *sittem miä veriņ kepil pitkäm piruj jonka üli ei sännu astua* (kuvauksessa ulkona leikitystä pelistä, SS). Huomattakoon edelleen esimerkki karhun kiertämisestä, kun kontio on valmistautumassa vetäytymään talvilepoon: karj. (Suoj.) *piristeä*: *Kondie pideä piristeä vähäl lumel* (SS). Sellaisella piiristyksellä, joka alkoi siten, että luettiin loitsu karhun synnystä, oli tietty maaginen luonne.²¹ Siitä tärkeästä merkityksestä, mikä maagisella ympyrällä oli itämerensuomalaisten kansojen keskuudessa, ks. esim. Rantasalon, Penttilän ja Peltolan kirjoituksia.²²

On täysi syy uskoa, että suomen *piru* on sukua *piiru*-sanaperheelle (*piiru*, *piiri*, *piirittää* jne.); tarkemmin sanottuna *piru* on syntynyt sanasta *piiru* siten, että pitkä *i* on lyhentynyt.

Lauri Hakulinen on antanut teoksissaan lukuisia esimerkkejä pitkän vokaalin lyhentymisestä ensi tavussa suomessa. Näytteitä tästä ilmiöstä esiintyy satunnaisesti myös muissa lähteissä. Luettelemme tässä muutamia sanapareja, joissa on pitkä ja lyhyt vokaali (jälkimmäinen on lyhentymisen seurausta): *viimahtaa* ~ *vimahtaa*, *vivahtaa*, *friimoo* ~ *frimauttaa*, *haamahtaa* ~ *havahtaa*, *aavistaa* ~ *avistoa*, *haave* ~ *have*,

²⁰ Jakobson, mp.

²¹ Karhun kiertämistä koskevista tiedoista ks. Matti Varonen, Suomen kansan muinaisia taikoja, I: Metsästys-taikoja (Helsinki 1891) s. 69.

²² A. V. Rantasalo, Der Weidegang im Volksglauben der Finnen I (FFC 134; 1945) s. 94—, II (FFC 135; 1947) s. 22—; Aarni Penttilä, »Eesti ümmardaja ja selle läänemere-soome vastete tähendusarengust», Liber saecularis II (Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXX, Tartu 1938) s. 499—507, erik. 503—506; Reino Peltola, »Ymmärtämisestä, ymnällä-olosta ja ympyrästä», Vir. 1950 s. 115—121.

haaveksia ~ *haveksiik*, *tuuma* ~ *tuma*,²³ *haasia* ~ *hasia*.²⁴ Huomattakoon edelleen sanapari *hiitto* ~ *hitto*; *hiitto* esiintyy Sanakirjasäätiön kokoelmien mukaan hyvin harvoin (esim. SaaJ, Joutsa), kun taas *hitto*, jossa on lyhentynyt vokaali, on yleisesti käytössä. Erityisen valaiseva on kehitys suomen sanassa *kuuma* > *kumma*, jossa lyhytvokaalinen muoto merkitsee mytologista käsitettä; vrt. myös *kumma*-sananjohdosta *kummitus*.²⁵

Hakulinen huomauttaa aivan oikein, että vokaalin lyhentymisen ensimmäisessä tavussa »dürfte keine regelmässige Entwicklung vorstellen, sondern steht offensichtlich mit dem deskr. Charakter der Wörter . . . in Zusammenhang».²⁶ Muistettakoon, että henkien ja demonien nimitykset läpikäyvät usein epätavallisen fonologisen kehityksen tabuluonteensa vuoksi; katso Haversin yksityiskohtaista esitystä tästä probleemista ja Zeleninin tekemiä huomautuksia.²⁷ Näissä olosuhteissa pitkän *i:n* lyheneminen sanassa (*piiru* >) *piru* on täysin mahdollinen.

This article will appear, in English, in the *American Studies in Uralic Linguistics*, II (Bloomington, 1966).

²³ Lauri Hakulinen, Über die semasiologische Entwicklung einiger meteorologisch-affektiven Wortfamilien in den ostseefinnischen Sprachen (Studia Fennica I, Helsinki 1933) s. 106—107, 215, 193, 214, 199, 200, 235.

²⁴ Y. H. Toivonen, Suomen kielen etymologinen sanakirja I (Helsinki 1955) s. 47.

²⁵ Lauri Hakulinen, »Meteorologisten sanojen merkitysoppia», Vir. 1941 s. 356—359; SKRK s. 360—1.

²⁶ Hakulinen, Über die semasiologische Entwicklung s. 214.

²⁷ Havers, mts. 117—128; Zelenin, mts. 106.